

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Recognition of Effective Factors of the Formation of Historical
Cemeteries By Focusing on Historical Cemeteries of Tehran
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی (با تأکید بر گورستان‌های تاریخی شهر تهران)*

کاوه منصوری**^۱، محمد مسعود^۲، محمد سعید ایزدی^۳

۱. پژوهشگر دکتری مرمت بناها و بافت‌های تاریخی دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
۲. دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
۳. دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان و مدرس مدعو دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۲/۳۱ تاریخ اصلاح: ۹۸/۰۳/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۴/۰۳ تاریخ انتشار: ۹۸/۰۶/۰۱

چکیده

بیان مسئله: گورستان‌های تاریخی محملی برای اجتماع نشانه‌ها به شمار می‌روند و تاریخ، فرهنگ، هویت و حافظه جمعی سکونت‌گاه‌های انسانی را در خود جای داده‌اند. علی‌رغم تأکید پژوهشگران علوم انسانی بر اهمیت وجودی این عرصه‌ها و انجام برخی مطالعات پایه، نه تنها تعریف مشخصی از مفهوم گورستان تاریخی در کشور وجود ندارد، بلکه به‌واسطه ضعف در شناخت این عرصه‌ها، سیاست مدونی در مواجهه با آنها دیده نمی‌شود؛ به‌گونه‌ای که این امر در کنار مرگ‌گریزی انسان معاصر، تصویب قوانین شهری مخرب و مداخلات غیرمسئولانه، توسعه شتابان سکونتگاه‌ها، وندالیسم و انفعال علوم حفاظت، شهرسازی و مدیریت شهری سبب از بین رفتن گورستان‌های تاریخی کشور شده است. **هدف پژوهش:** هدف این پژوهش، شناخت ماهیت گورستان تاریخی و ارائه تعریف بومی از این عرصه‌های ویژه است. از همین‌رو، پژوهش می‌کوشد؛ به این پرسش‌ها پاسخ دهد که مفهوم گورستان تاریخی چیست و چه پارامترهایی بر شکل‌گیری ساختار این محوطه‌های تاریخی مؤثر است؟

روش پژوهش: با توجه به کمبود منابع در دسترس که امکان شناخت متغیرهای پژوهش را دشوار ساخته است، پژوهش حاضر، چپستی گورستان‌های تاریخی را به مثابه متن قابل قرائت موضوع مطالعه خود دانسته و با بهره‌گیری از روش تحقیق نظریه زمینه‌ای (گراندد تئوری) و طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی، به آنالیز داده‌های محیطی حاصل از بررسی گورستان‌های تاریخی ابن بابویه، امامزاده عبدالله، آرامنه دولاب و ظهیرالدوله در شهر تهران و انطباق آنها با اسناد کتابخانه‌ای پرداخته است.

نتیجه‌گیری: کدگذاری‌ها و آنالیز داده‌ها مشخص نموده است که می‌توان پارامترهای سازنده گورستان‌ها را در دو طبقه پارادایم‌های بیرونی و درونی و در شش مقوله بستر، بافت، ساختارهای فرهنگی-اجتماعی، تاریخ، کالبد و منظر مورد بررسی قرار داد. نتایج مطالعات نشان می‌دهد: گورستان‌های تاریخی به عنوان گونه‌ای از مناظر فرهنگی انسان‌ساخت، عرصه‌های تدفینی نشانه‌دار با قدمت بیش از ۱۰۰ سال هستند که محدوده آنها مشخص بوده و دارای دوره‌های توسعه و گسترش باشند. ویژگی بارز این محوطه‌ها، ارتباط ساختاری محیط پیرامون و چیدمان درونی آنهاست که در منظرپردازی‌های طبیعی و انسان‌ساخت گورستان تجلی یافته و با نظام مشخصی از یادمان‌ها و نشانه‌های انتزاعی غنی شده‌اند. این گورستان‌ها، دارای جنبه‌های مختلف دینی-مذهبی، فرهنگی-اجتماعی و یادمانی بوده و به‌واسطه دفن مشاهیر جامعه مورد احترام شهروندان و محل رجوع آنها هستند.

واژگان کلیدی: گورستان تاریخی، منظر فرهنگی، پارادایم‌های سازنده، نظریه زمینه‌ای (داده‌بنیاد).

*یزدان منصوریان و مهندس «فرامرز پارسی» در سال ۱۳۹۸ به انجام رسیده است.
** نویسنده مسئول ۰۹۱۴۴۰۲۳۱۵۵، kaveh.mansoori@gmail.com

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری «کاوه منصوری» است که در دانشگاه هنر اصفهان با راهنمایی دکتر «محمد مسعود» و دکتر «محمدسعید ایزدی» و با مشاوره دکتر

مقدمه

گورستان‌ها، به عنوان گونه‌ای از عرصه‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و... از قدیمی‌ترین اسناد تمدنی انسان‌ها به شمار می‌روند که بررسی و شناخت آنها، اطلاعات ارزنده‌ای از شیوه سکونت، طرز تفکر و جهان‌بینی، آداب‌زیست و سنت‌های تدفین و... را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. در بحث ضرورت پرداخت به موضوع گورستان‌های تاریخی، می‌توان دلایل متعددی را برشمرد. دلیل نخست بر امتزاج تاریخی مفاهیم مربوط به مرگ و گورستان‌ها به عنوان تجلی کالبدی معماری مرگ و اساطیر انسانی دلالت دارد. دومین دلیل بر تاریخ کهن معماری مرگ و یادمان‌های مرتبط با آن تأکید دارد، به گونه‌ای که می‌توان تاریخ توسعه معماری را براساس روند شکل‌گیری و توسعه یادمان‌های معماری مرگ در فرهنگ‌های باستانی بررسی کرد. دلیل سوم بر حضور مداوم و طولانی‌مدت گورستان در فرهنگ ایرانی-اسلامی و ارتباط تنگاتنگ مفاهیم موجود در گورستان با ارزش‌ها و شعائر دینی-مذهبی ابتننا دارد که نمود آن در احادیث و آموزه‌های اسلامی قابل مشاهده است. حضور گسترده نشانه‌های کالبدی و فراکالبدی در گورستان‌ها و ارجاع این نشانه‌ها به شیوه‌های تفکر، عقاید، آداب زیست، نظام زیبایی‌شناختی و سنت‌های هنری دلیلی دیگر بر اهمیت و ضرورت پرداخت به عرصه‌های تدفینی است.

بیان مسئله

علی‌رغم تأکید پژوهشگران بر اهمیت وجودی این عرصه‌ها و انجام مطالعات پایه، تعریف مشخصی از «گورستان تاریخی» در ادبیات علوم حفاظت، منظر و شهرسازی دیده نمی‌شود. این موضوع بنیادی، سبب شکل‌گیری تعاریف گاه متضاد از موضوع نزد نهادهای مدیریت شهری و برخورد سلیقه‌ای و انفعال فزاینده آنها در مواجهه با گورستان‌های تاریخی به عنوان یکی از عناصر ساختاری، فرهنگی-اجتماعی و منظرین شهر شده است که نتیجه آن، شتاب گرفتن تخریب این عرصه‌ها در دهه‌های گذشته است. از همین‌رو، پژوهش حاضر با رویکرد به تدوین سیاست‌های راهبردی حفاظت از مناظر تدفینی شهرهای کشور، درصدد است ضمن ارائه تعریف بومی از موضوع گورستان تاریخی، در زمینه‌های علمی و عملیاتی حفاظت از مناظر تدفینی شهری نیز گام بردارد. پژوهش حاضر با فرض پیوسته‌بودن مفهوم گورستان و دیگر اجزای شهر، با ماهیتی کل‌نگر، کلیه ساختارهای شکل‌دهنده به مفهوم منظر تدفینی را مورد بررسی قرار داده و از طریق ارزیابی متغیرهای ساختاری و فراساختاری و توجه به

مفهوم «گورستان تاریخی» می‌کوشد تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد که تعریف بومی گورستان تاریخی چیست و چه پارامترهایی بر شکل‌گیری ساختار این محوطه‌های تاریخی مؤثر است؟

روش انجام پژوهش

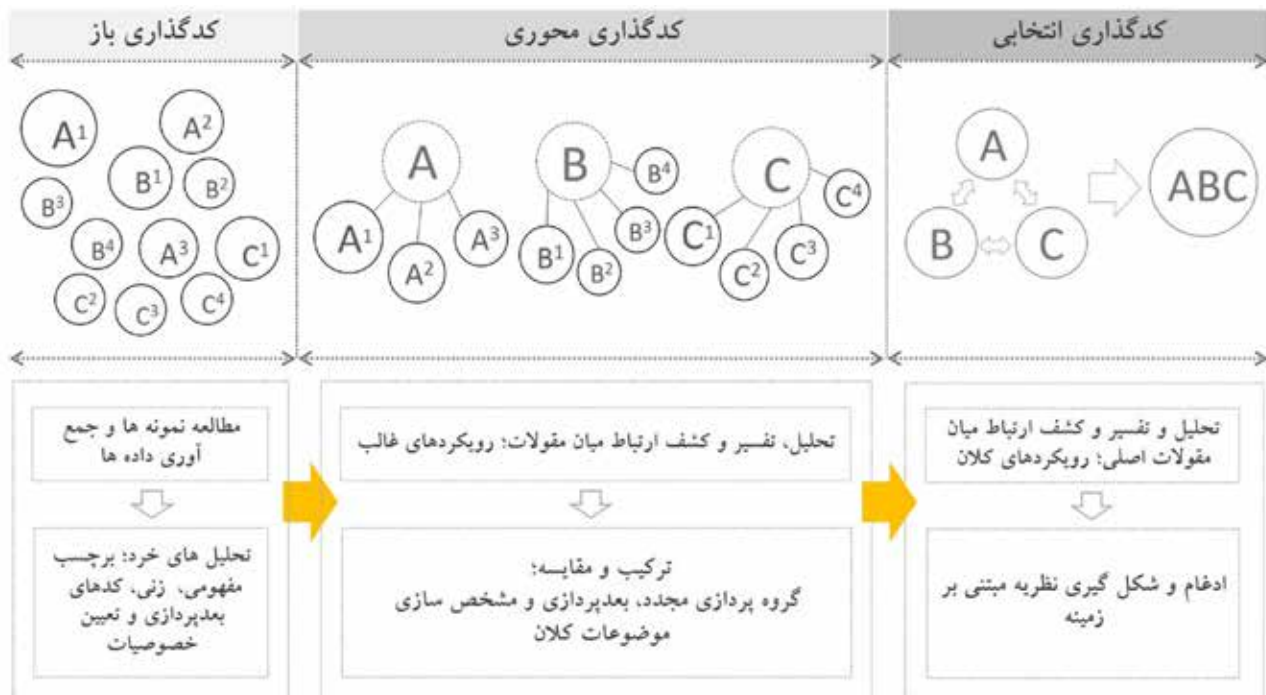
پژوهش حاضر را می‌توان جزو پژوهش‌های کیفی طبقه‌بندی کرد. نگاهی به ادبیات تحقیق نشان‌دهنده فقر گسترده اطلاعاتی در حوزه گورستان‌های تاریخی است و کمبود منابع در دسترس، سبب شده تا پژوهشگران نتوانند درک جامعی از نگرش‌های موجود به گورستان‌های تاریخی داشته باشند. این امر علاوه بر آنکه از غنای ادبیات موضوع کاسته است، موجب شده تا نتوان متغیرهای تحقیق و به تبع آن، فرضیه معتبری را در پژوهش ارائه داد. رجوع به رویکردهای مختلف روش‌های پژوهش کیفی، بهره‌گیری از روش تئوری داده‌بنیاد^۱ را توصیه می‌نماید. گلنیز و استراس در سال ۱۹۶۷م. برای اولین بار، کشف تئوری براساس گردآوری نظام‌مند داده‌ها را در پژوهش‌های علوم اجتماعی مطرح و تأکید کردند که این نظریه، برآمده از داده‌های واقعی محیط است (استراس و کوربین، ۱۳۹۰).

تأکید تئوری زمینه‌ای بر انجام پژوهش در محیط واقعی از یک سو و سعی در کاربردی کردن نتایج پژوهش در طرح حفاظت از مناظر تدفینی از سوی دیگر نیازمند معرفی نمونه‌های موردی است تا با شناخت پارادایم‌های کالبدی و فراکالبدی هر یک، نسبت به آنالیز آنها و ارائه نظریه هدف اقدام شود. از همین‌رو، منابع مورد استفاده در پژوهش از یک سو متکی بر مکتوبات تخصصی و اسناد کتابخانه‌ای و از سوی دیگر، مبتنی بر بررسی میدانی گورستان‌های تاریخی شهر تهران به صورت عام و ارزیابی دقیق چهار گورستان تاریخی این شهر شامل ظهیرالدوله، آرامنه دولاب، امامزاده عبدالله و ابن‌بابویه است. مطابق روال معمول در رویکرد داده‌بنیاد، داده‌های میدانی هر یک از گورستان‌های مورد مطالعه، تا رسیدن به نقطه اشباع، جمع‌آوری شده و سپس طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی، به تدوین نظریه اقدام شده است. تصویر ۱ مدل پیشنهادی تحقیق را نشان می‌دهد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در پی مرور ادبیات مطرح پیرامون گورستان‌های تاریخی با توجه به ماهیت و اهداف مباحث، سه رویکرد کلی را می‌توان تشخیص داد:

الف. رویکرد مطالعات مبنایی؛ که از منظر پدیدارشناسی، موضوع گورستان‌های تاریخی را مورد واکاوی قرار داده‌اند. لوید وارنر^۲، در آنالیز ماهیت گورستان، از

تصویر ۱. بسط مدل کدگذاری در روش تئوری زمینه‌ای. مأخذ: نگارندگان.

متوفی، ویژگی بارز تعریف یاد شده است. جولی راگ^۲، تأکید بر تمایز گونه‌های مختلف عرصه‌های تدفینی را شرط دقت تعاریف ارائه شده می‌داند. از همین‌رو، راگ با طبقه‌بندی انواع عرصه‌های تدفینی در قالب گورستان‌ها، محوطه‌های کلیسایی، زمین‌های تدفینی، گورهای دسته‌جمعی، گورستان‌های جنگی و آرامگاه‌ها، به بررسی ساختار هر یک از گونه‌ها می‌پردازد (Rugg, 2010, 260).

بودل^۴، گورستان‌ها را شکلی ترکیبی از منظر فرهنگی، طبیعی و تاریخی قلمداد کرده و معتقد است گورستان روایت‌گر تاریخ شهر و محملی برای اجتماع نشانه‌ها و یادمان‌هاست (Ibid, 261). توجه به این موضوع، از منظری دیگر نیز قابل تأمل است؛ شهرهایی که شکل‌گیری خود را مدیون حضور آرامگاه بزرگانی هستند که در آن حضور دارند. شهرهایی همچون کربلا، مشهد و قم که می‌توان تاریخ آنها را به گورستان‌هایشان گره زد (منصوری و مسعود، ۱۳۹۴، ۸). از نظر حائری، گورستان، فضا- مکانی است دیرپا، مانا، تاریخی و نمادین (حائری، ۱۳۸۴، ۸). فیضی و رزاقی معتقدند گورستان‌ها منابع بالارزشی به لحاظ تاریخی، فرهنگی، معماری و باستان‌شناسی به شمار می‌روند که به سبب ایفای نقشی پایدار در اجتماع دیروز و امروز در رده‌ی مناظر اصیل تداوم‌یافته قرار می‌گیرند (فیضی و رزاقی، ۱۳۸۸، ۲۱۱). فرامرزی پارسا در بیان تعریف خود از گورستان‌ها، آن‌ها

آن به عنوان «بازنمایی جمعی تقدس‌یافته و نمونه‌ای کوچک از زندگی» یاد می‌کند (Warner, 1959, 257). تأکید وی بر مفهوم برهم‌کنش ساختاری مرگ و زندگی و تقابل این دو در عرصه گورستان، در پژوهش‌های انسان‌شناسی به چشم می‌خورد. فرانسویس و همکاران، ضمن تحلیل آرای وارنر، گورستان‌ها را بیان سمبولیک و نشانه‌دار حضور انسان و فرهنگ زیسته او در زمینی می‌دانند که روزگاری در آبادی‌اش نقش داشته است (Francis, Kelleher & Neophytou, 2003, 223).

جی.اس. کورل، گورستان‌ها را به مثابه عرصه تدفینی مجسم کرده و می‌نویسد: «گورستان‌ها، پارک‌های منظرین بزرگ‌مقیاسی هستند که به منظور قراردادن جسد در دل زمین ساخته شده‌اند» (Curl, 1999, 3). کلبوزفسکی، با تأکید بر مفهوم هویت و تشخیص قبور، مهم‌ترین ویژگی گورستان‌ها را وجود نظامی نشانه‌شناختی می‌داند که منعکس‌کننده نام و هویت فرد متوفی است (Kolbuszewski, 1995, 17). از این رو می‌توان تعریف ارائه شده از سوی کلبوزفسکی را منطبق بر نظریه «بهزادفر» دانست: «گورستان‌ها، به واسطه نظام غنی نشانه‌شناختی خود، عرصه‌های هویت‌مند شهرهای کشور به شمار می‌روند» (بهزادفر، ۱۳۹۰، ۷۰). از نظر مهیر، گورستان‌ها زمین‌های تدفینی دارای گورهای کتیبه‌داری است که اطلاعات شخصی، تاریخ تولد و مرگ متوفی را بیان می‌دارد (Meyer, 1997, 5). تأکید بر تشخیص هویت فرد

و آداب زیستی و فرهنگ تدفین صورت گرفته است.

۲. مطالعات شناختی که عمدتاً به بررسی وجوه کالبدی و منظرین گورستان‌ها می‌پردازد و وجوه فیزیکی مناظر تدفینی را مورد بحث قرار می‌دهد.

۳. مطالعات ارزیابی ارزش‌ها و آسیب‌شناختی گورستان‌های تاریخی که عمدتاً توسط نهادهای بین‌المللی و با هدف ارائه متدولوژی‌های مواجهه با منظر تدفینی انجام شده است.

۴. مطالعات نظری و متدولوژیک که با بررسی اسناد و منشورهای بین‌المللی، به ارائه چارچوب‌های نظری حفاظت، مرمت و ساماندهی گورستان‌های تاریخی پرداخته است.

۵. طرح‌های حفاظت که به‌صورت موردی به بررسی همه‌جانبه نمونه مطالعاتی پرداخته و پیشنهادهای عملیاتی خود را به منظور ساماندهی گورستان ارائه داده است. پژوهش‌هایی چون طرح ساماندهی گورستان‌های تاریخی، متبرکه و متروکه تهران (حائری و همکاران، ۱۳۸۴)، طرح ساماندهی گورستان تخت فولاد (مجموعه تاریخی، فرهنگی و مذهبی مهندسان مشاور عمارت‌خورشید، ۱۳۸۹)، معرفی و تحلیل مفاهیم نقوش سنگ مزارهای تاریخی منطقه گوران (کرمی، ۱۳۹۲)، طرح ساماندهی ظهیرالدوله (قهرمانی، ۱۳۹۴)، طرح ساماندهی دارالسلام شیراز (مهندسان مشاور فریوم شهرپارس، ۱۳۹۴)، سند راهبردی توسعه پایدار گورستان‌های تاریخی منطقه ۱۴ (سازمان زیباسازی شهرداری تهران، ۱۳۹۵) از این جمله‌اند.

تصویر ۲ اطلاعات تجمعی پیشنهادی پژوهش و مطالعات پژوهشگران را در هر یک از دسته‌بندی‌های پیش‌گفته نشان می‌دهد.

بحث اصلی

• گورستان‌های تاریخی شهر تهران

براساس یافته‌های جدید باستان‌شناسی، قدیمی‌ترین گورستان مکشوفه در تهران، در محدوده تپه‌های قیطریه بوده و نتایج تحقیقات، تدفین در گورهای دو طبقه در سه هزار سال پیش را تأیید کرده است. از سوی دیگر، وجود گورستان‌های تاریخی در محدوده تاریخی شهرری در هر دو بخش زیرین و زبرین در مجاورت کوه بی‌بی‌شهربانو به اثبات رسیده است (حائری، ۱۳۸۷، ۲۵) (تصویر ۳).

در اوایل دوره صفوی، تهران حیاتی نیمه‌شهری پیدا کرد و به دلیل وجود چهار امامزاده زید و یحیی، سیداسماعیل و سیدنصرالدین (ع) رونق دیگری یافت. در آغاز دوره صفویه، شاه‌طهماسب که به قصد زیارت امامزاده حمزه (ع) جد اعلای صفویان و نیز مدفن حضرت‌العظیم (ع) در جوار جدش از قریه تهران دیدار کرده بود، بدان علاقمند شد و در سال ۹۶۱ ه.ق. با احداث برج و بارو، قریه گذشته را به صورت شهری

را عرصه‌های باز و گشوده‌ای می‌داند که علاوه بر وجوه تاریخی از عناصر طبیعی نیز بهره‌مند هستند. از نظر او، وجود عناصر طبیعی و ترکیب آن با عناصر تاریخی، گورستان‌ها را به مکان‌های ویژه‌ای مبدل ساخته که می‌توان از آنها به مثابه محیط‌های تاریخی- طبیعی یاد کرد (پارسی، ۱۳۹۱).

تحلیل دیدگاه این پژوهشگران مؤید اهمیت نظام نشانه‌شناختی گورستان و ارتباط آشکار این نشانه‌ها با مفهوم هویت فردی و اجتماعی شهروندان سکونتگاه‌های انسانی است. از سوی دیگر، می‌توان بر این موضوع صحه گذاشت که شناخت گورستان به عنوان ماهیتی ارزشمند در شهر به‌واسطه ساختار طبیعی و مصنوع خود و همچنین بازنمایی وجوه فرهنگی، اجتماعی و ... می‌تواند در زمره مناظر فرهنگی شهرها مورد توجه قرار گیرد.

ب. رویکرد مطالعات بین‌رشته‌ای؛ ماهیت گسترده مرگ و به تبع آن پیچیدگی ذاتی مفهوم گورستان به مثابه منظر کالبدی مرگ سبب شده است تا ماهیت گورستان و عناصر شکل‌دهنده آن از منظر حوزه‌های مختلف علوم انسانی مورد بررسی قرار گیرد. این پژوهش‌ها که بیشترین حجم از مطالعات گورستان‌ها را به خود اختصاص داده است، در حوزه‌هایی چون انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، تاریخ، روان‌شناسی، زبان‌شناسی، اسطوره‌شناسی، عرفان، فلسفه و دین‌پژوهی، نشانه‌شناسی و ... دیده می‌شود.

مهم‌ترین مطالعات مرتبط با حوزه پژوهش مقاله حاضر، آن دسته از مطالعاتی است که به بررسی نشانه‌شناختی گورستان‌ها پرداخته و سعی دارد با آنالیز کتیبه‌ها و حکاکی‌های روی قبور به رمزگشایی از آراء و افکار پیشینیان در باب مرگ بپردازد. نتایج این پژوهش‌ها نشان‌دهنده ساختار نمادین گورستان‌ها و بهره‌گیری از نقوش حیوانی، گیاهی، هندسی، صور انسانی، کتیبه‌های خطی، نقوش نمادین و ابزارآلات کاربردی در نمادپردازی گورستان‌های تاریخی ایران است.

ج. رویکرد مطالعات موردی؛ که عمدتاً از منظر بررسی‌های تاریخی، توصیفی و تفسیری به شناخت و ارزیابی گورستان‌ها پرداخته، با تمرکز بر یک یا چند عرصه تدفینی، به ارائه نتایج شناخت تاریخ، ساختار فضایی-کالبدی، منظر و محیط، وضعیت فیزیکی قبور و آرامگاه‌ها و آسیب‌شناسی گورستان‌ها بسنده کرده و روابط درونی اجزای پدیدآورنده عرصه تدفینی و روابط بیرونی گورستان با بافت پیرامون خود را مورد آنالیز قرار داده است. دسته‌بندی این مطالعات، نشانگر وجود پنج رده مطالعاتی زیر است:

۱. مطالعات باستان‌شناسی که عمدتاً در گورستان‌های باستانی از جمله شهر سوخته، تپه سیلک، محوطه باستانی چغازنبیل و شهر یثری مشکین‌شهر با هدف شناخت دوره‌های استقرار

در نقشه ۱۳۰۹ ه.ق.، سه قبرستان کاملاً به حصار قبلی چسبیده؛ این سه عبارت است از یک قبرستان کهنه در جنوب با وسعت زیاد و دو قبرستان در شمال غرب و شمال شرق با وسعت کمتر و با فاصله از یکدیگر (تصویر ۵).

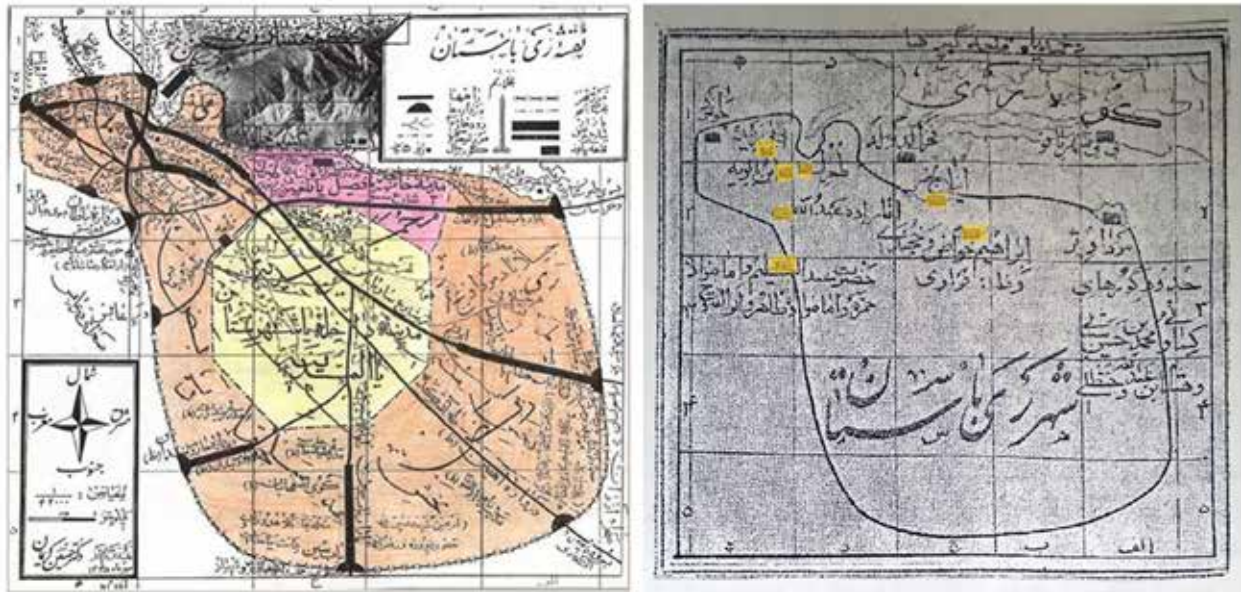
گورستان کهنه از زمان تدفین امام جمعه تهران در عهد فتحعلی شاه قاجار در مجاورت مدفن این شخصیت روحانی شکل گرفت و در زمان رضاشاه تغییر کاربری یافت. به جز قبرستان واقع در اراضی وزیر، موقعیت چهار گورستان دیگر حاکی از آن است که در اوایل سلطنت قاجار و پایتختی تهران یعنی در زمان برج و باروی شاه طهماسبی جزو قبرستان‌های خارج شهر بوده‌اند و با گسترش شهر و تخریب باروهای قدیم در داخل شهر کنونی قرار گرفته‌اند. کما اینکه قبرستان کهنه در جنوب شهر در مجاورت مدفن امام جمعه دوران فتحعلی شاه قاجار شکل گرفت و در زمان ناصرالدین شاه، موقعیت این قبرستان معروف به «سر قبر آقا» خارج شهر بود. اندکی پیش از تهیه نقشه مورد نظر، قبرستانی در ده ونک، در زمین‌های اهدایی مستوفی‌الممالک به آرامنه، احداث شد، اما در محوطه کلیسای گئورک مقدس و کلیسای طاطاوس هم، همچنان تدفین انجام می‌گرفت. قبرستان زرتشتیان در قصر فیروزه، ظاهراً در دوره قاجار به وجود آمد (تصویر ۶).

جدید درآورد (بانی مسعود، ۱۳۹۰، ۸۹). بررسی موقعیت گورستان‌های تاریخی تهران، مطابق نقشه کرشیش (۱۲۷۵ ه.ق) -منطبق با اوایل سلطنت ناصرالدین شاه- نشان می‌دهد که در این دوره، مجموعاً هفت لکه با کاربری قبرستان وجود داشته که در نیمه جنوبی شهر استقرار یافته‌اند. در این میان، پنج گورستان در مجاورت امامزادگان سیدنصرالدین (ع)، سیدولی (ع)، سید اسماعیل (ع)، یحیی (ع) و زید (ع) توسعه پیدا کرده‌اند. همچنین دو محدوده در محله سنگلج در نزدیکی دروازه قزوین و دیگری در جنوبی‌ترین نقطه شهر در نزدیکی دروازه شاه‌عبدالعظیم به آرامنه اختصاص داشته است (تصویر ۴).

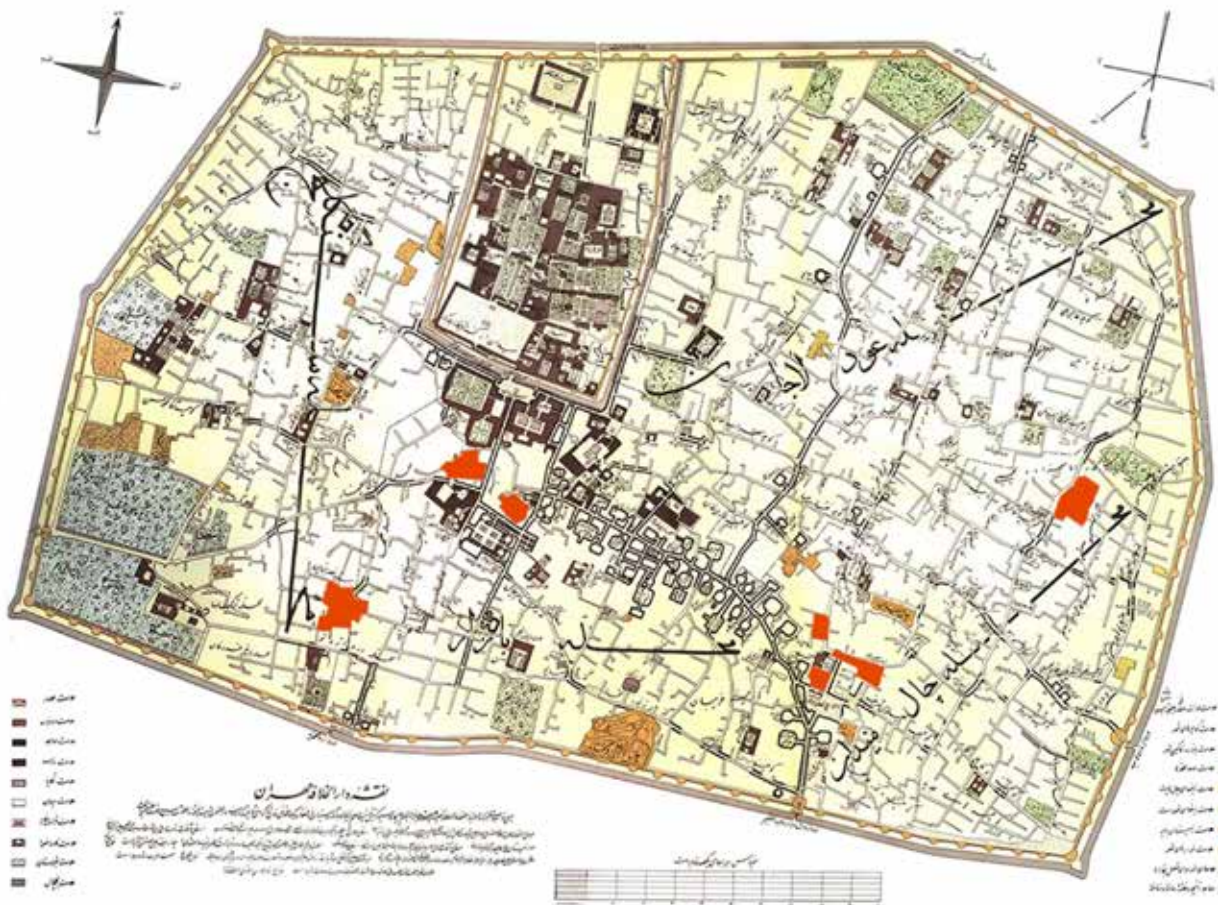
در دوره دوم ناصری که می‌توان از آن به عنوان دارالخلافة ناصری (حصار دوم) یاد کرد، بر روی نقشه دارالخلافة (۱۳۰۹ ه.ق.)، هشت لکه با کاربری قبرستان قابل مشاهده است. سه قبرستان مرکزی شهر، امامزاده سیدنصرالدین، سیداسماعیل و یحیی (ع) بوده که از ابتدای شهرشدن تهران قبرهایی در آنجا وجود داشته است. دو قبرستان دیگر از مجموع هفت قبرستان موجود در حصار قبلی تهران، در حصار دوم، ظاهراً مبدل به خانه‌های وسیعی متعلق به زرگر و نجارباشی معروف شده است. از پنج قبرستان جدید

مطالعات موردی (از دریچه مطالعات تاریخی و تفسیری)	مطالعات میان‌دانشی (از دریچه علوم انسانی)	مطالعات مبنایی (از منظر پدیدارشناسی)
<ul style="list-style-type: none"> • مطالعات باستان‌شناسی گورستان‌های تاریخی • مطالعات شناخت گورستان‌های تاریخی از منظر تاریخ، ساختارفضایی-کالبدی، منظر و ... • آسیب‌شناسی و ارزیابی خطرپذیری گورستان‌ها؛ سازمان میراث فرهنگی استرالیا (۱۹۸۵م) • مبانی نظری مداخلات در گورستان‌های تاریخی؛ سازمان میراث فرهنگی استرالیا، کمیته منظر دانشگاه بس انگلستان، کمیته حفاظت از گورستان‌های تاریخی ایالات متحده و ... • طرح‌های حفاظت موردی گورستان‌ها؛ طرح حفاظت گورستان برلانش (۱۹۹۵)، طرح حفاظت گورستان مومانتاله (۱۹۹۸)، طرح حفاظت گورستان رم (۱۹۹۰)، طرح حفاظت گورستان مایکیت و کنسال گرین لندن (۱۹۸۹). • طرح ساماندهی گورستان‌های تاریخی شهر تهران (۱۳۸۴)، طرح مکان‌یابی گورستان آس شهر تهران (۱۳۸۵)، طرح ساماندهی گورستان ابن بابویه (۱۳۹۰)، طرح ساماندهی گورستان ظهیرالدوله (۱۳۹۴) و ... 	<ul style="list-style-type: none"> • مطالعات انسان‌شناسی مرگ و آیین‌های مرتبط با آن؛ فکوهی (۱۳۸۹)، پارسایزاده (۱۳۸۸)، قریانی (۱۳۹۴) و ... • مرگ و گورستان از منظر جامعه‌شناسی؛ دورکیم (۱۹۰۹)، وارنسر (۱۹۵۹)، والستر (۱۹۹۴)، هورس (۱۹۹۶) ونجپ (۱۹۹۶)، هالام (۱۹۹۹) والتر (۲۰۱۵) و ... • تاریخ‌شناسی مرگ و گورستان؛ آریس (۱۹۸۵)، فارل (۱۹۹۰)، لادرمن (۱۹۹۲)، استرانگ (۱۹۹۸). • روان‌شناسی مرگ؛ فروید (۱۹۱۰)، پالی، اسکات، کولبراس (۲۰۰۰) و ... • استوره‌شناسی مرگ و گورستان • فلسفه مرگ؛ کامات (۱۳۹۱)، مالماس و سولومون (۱۳۸۵)، ارغنون (۱۳۸۸). • دین پژوهی مرگ و گورستان • نشانه‌شناسی مرگ و یادمان‌های گورستانی 	<ul style="list-style-type: none"> • لوید وارنر و نظریه «عرسه منظم هویت‌مند» • کورل و نظریه «پارک منظرین تدفینی» • کلیوزنوفسکی و نظریه «محوطه نشانه دار» • فرانس و نظریه «منظر فرهنگی» • برت و نظریه «ذخیره‌گاه تنوع فرهنگی» • مهیز و نظریه «عرسه تدفینی کتیبه دار» • زاگ و نظریه «عرسه تدفینی با کارکرد متنوع» • حائری و نظریه «مکان دیربا و مانا و نمادین» • فیضی و نظریه «مناظر فرهنگی ندادم یافته» • بهزادفر و نظریه «عرسه‌های هویت‌ساز شهر» • پارس و نظریه «محیط تاریخی-طبیعی» • منصوری و نظریه «منظر تدفینی»

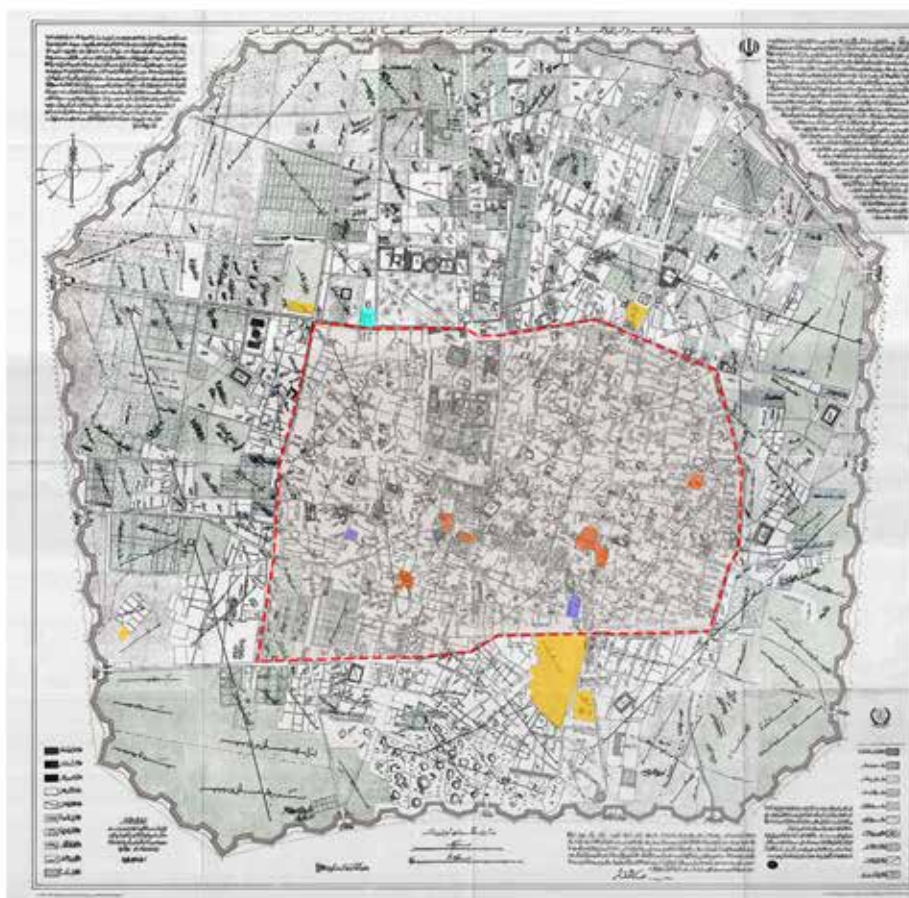
تصویر ۲. جمع‌بندی ادبیات پژوهش در حوزه گورستان‌های تاریخی در دو سطح بین‌المللی و ملی. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. نقشه‌های تاریخی ری باستان و موقعیت گورستان‌های تاریخی آن. مأخذ: کریمان، ۱۳۴۵.

تصویر ۴. نقشه تهران ۱۲۷۵ ه.ق. معروف به نقشه کرشیش که موقعیت گورستان‌های درون شهری آن دوران را نشان می‌دهد. مأخذ: نگارندگان.

گورستانهای تاریخی مسلمانان حصار شاه طهماسبی
گورستانهای تاریخی ارمنه حصار شاه طهماسبی
گورستانهای جدیدالاحداث مسلمانان دوره ناصری
گورستانهای جدیدالاحداث یهودیان دوره ناصری

تصویر ۵. نقشه تهران ۱۳۰۹ ه.ق. معروف به نقشه عبدالغفار که موقعیت دروازه‌های جدید و گورستان‌های درون شهری آن دوران را نشان می‌دهد. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۶. وضعیت گورستان کهنه (سرقیر آقا) در دوره قاجار. عکس: والتر میتل هولتسر.

از این توسعه، گورستان‌های ابن بابویه، امامزاده عبدالله، باغچه طوطی و ... در شهری و دیگر گورستان‌های محلی در درون محدوده شهری تهران قرار گرفت. در سال ۱۳۳۴ ه.ش. با هدف سامان‌بخشیدن به وضعیت گورستان‌های شهر تهران، قانونی کردن عملیات تدفین و اجرای تمهیدات بهداشتی، ایده

با به قدرت رسیدن رضاخان، حصارهای دارالخلافة فروریخت و خندق‌های پیرامونی شهر پر شدند (۱۳۱۱ ش.) و بی‌آنکه حد و مرز سنتی دیگری پدید آید، تهران در مسیر تحول و توسعه جدید قرار گرفت. با توسعه شهر، روستاها و مراکز سکونتی مجاور شهر تهران به عرصه داخلی آن کشیده شد و به تبعیت

تراکم سنگ قبرها در عرصه داخلی گورستان به شدت بالاست و اغلب قبور منفرد، بی‌هیچ فاصله‌ای به یکدیگر چسبیده است. تعدد حضور مشاهیر دینی، ادبی، فرهنگی، هنری، سیاسی، ورزشی و علمی در عرصه ابن‌بابویه، این گورستان را به یکی از مهم‌ترین محوطه‌های فرهنگی شهر تهران مبدل کرده است (تصویر ۸).

• گورستان امامزاده عبدالله

این گورستان در ناحیه مرکزی شهری و در نزدیکی گورستان ابن‌بابویه و مجموعه بارگاه حضرت شاه‌عبدالعظیم واقع شده است. از نظر قدمت، هسته اولیه بقعه مربوط به دوره صفوی است اما بنای فعلی در دوره قاجار ساخته شده است. این گورستان هم‌زمان با توسعه ابن‌بابویه و پس از تکمیل ظرفیت گورستان سرقبرآقا در دوره ناصری و به جهت مسائل بهداشتی، رونق و در مسیر توسعه و گسترش قرار گرفت، تا اینکه براساس قانون شهرداری تهران (مصوب سال ۱۳۴۳)، تدفین عمومی در سال ۱۳۷۳ ه.ش. ممنوع اعلام شد. صحن گسترده گورستان که مساحتی در حدود ۱۰ هکتار را به خود اختصاص داده، دارای ۱۱ حیاط تدفینی بوده که به‌واسطه استقرار اتاقک‌ها و آرامگاه‌های خانوادگی از یکدیگر تفکیک شده است.

سنگ قبرها دارای اشکال متنوعی هستند و با تزئینات متنوعی نظیر نقوش گیاهی، حیوانی، ابزارهای کاربری، نقوش هندسی و آرایه‌های نمادین غنا یافته‌اند. قدیمی‌ترین آرامگاه‌ها که در بخش‌های مجاور امامزاده قرار دارند، دارای نماهای آجری با گل‌اندازه‌های آجری و کاشیکاری شده هستند و بام تمامی آنها شیروانی است. مقابر بخش‌های شمالی که در نتیجه توسعه‌های متأخرتر به گورستان افزوده شده، دارای ساختاری معاصرتر و عمدتاً متعلق به اواخر دوره پهلوی دوم و دوران رواج مدرنیسم است. از طرف دیگر، بررسی سنگ قبرهای موجود نشان‌دهنده حضور تعدادی از رجل سیاسی، مذهبی و علمی در میان مدفونان است. این امر، گورستان امامزاده عبدالله را به یکی از مهم‌ترین نشانه‌های هویتی شهر تهران مبدل ساخته است (تصویر ۹).

• گورستان ظهیرالدوله

ظهیرالدوله از جمله قدیمی‌ترین گورستان‌های شهری تهران به شمار می‌رود که در منطقه شمیرانات و در محله تجریش واقع شده است. وجه تسمیه این گورستان به تدفین ظهیرالدوله (صفاعلی) در این مکان بازمی‌گردد که در سال ۱۳۰۳ ه.ش. وفات نمود و در جوار باغ خود در محل گورستان کهنه دفن شد. مقبولیت وی در نزد طبقات اجتماعی دوره پهلوی، سبب توجه عمومی به گورستان و توسعه عرصه آن تا سال ۱۳۴۰ ه.ش. شد.

این گورستان ساختاری مستطیلی شکل داشته و مساحت آن

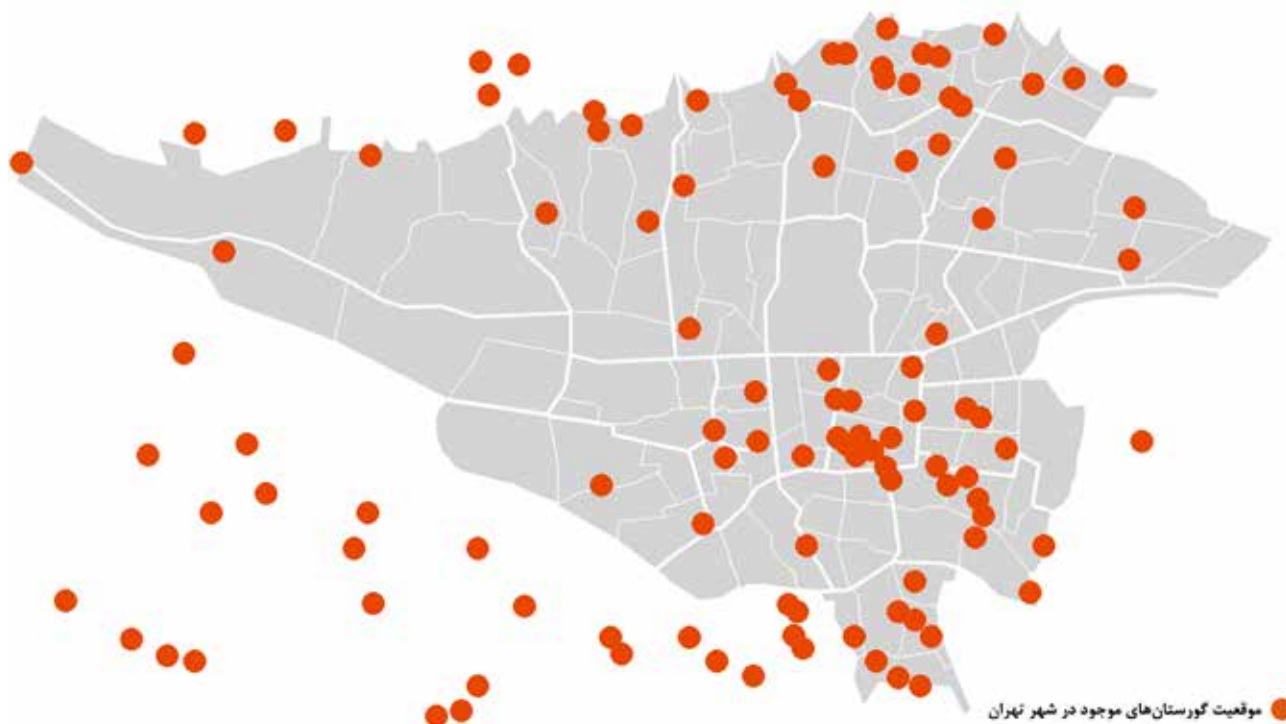
تأسیس گورستان بهشت زهرا مطرح شد و ۱۵ سال بعد در مردادماه ۱۳۴۹ ه.ش.، نخستین تدفین در آن صورت گرفت. نتایج بررسی مستقل نگارنده در گورستان‌های شهر تهران نشان‌دهنده وجود ۲۲ گورستان فعال مسلمانان به مساحت ۳۰ هکتار (غیر از بهشت زهرا)، ۲۰ گورستان فعال برای اقلیت‌های دینی به مساحت حدود ۶۷ هکتار، ۲۲ گورستان غیرفعال به مساحت ۲۰ هکتار و ۳۲ گورستان تخریب‌شده و تغییر کاربری داده شده است (تصویر ۷). بررسی وضعیت گورستان‌های شهری تهران، مؤید این نکته است که در حال حاضر، چهار گورستان ابن‌بابویه، امامزاده عبدالله (ع)، ظهیرالدوله و آرامنه دولاب، مهم‌ترین عرصه‌های تدفینی تاریخی شهر بوده که وجود عرصه وسیع، ساختار منظرین، آثار تاریخی و فرهنگی و تدفین افراد صاحب‌نام در آنها به اثبات رسیده است. از همین‌رو، این گورستان‌ها به عنوان نمونه‌های طرح پژوهش در مقیاسی دقیق‌تر مورد شناخت و ارزیابی قرار گرفته است.

شناخت نمونه‌های مطالعاتی

• گورستان ابن‌بابویه

گورستان ابن‌بابویه، بزرگ‌ترین گورستان تاریخی تهران در جنوب شرقی این شهر و در شهری قرار دارد. تاریخ شکل‌گیری این گورستان براساس مستندات تاریخی به دوره فتحعلی‌شاه می‌رسد و وجه تسمیه آن برگرفته از نام محمدبن‌بابویه معروف به «شیخ صدوق» یکی از دانشمندان شیعه است که آرامگاه او به قول متواتر در این محل واقع شده است. با اهمیت یافتن بقعه در دوره ناصری، روند توسعه گورستان شدت یافت. این گورستان ابتدا در بخش شمالی عرصه فعلی و کمتر از یک سوم مساحت امروزی آن بوده که به‌تدریج توسعه یافته و به حدود ۱۲ هکتار فعلی رسیده است. ابن‌بابویه تا قبل از تخریب‌های سال ۱۳۷۴ ه.ش. دارای مقابر خانوادگی زیادی بود و پس از آن عملاً به گورستانی تقریباً مسطح تبدیل شد. امروزه به استثنای بقاع شیخ صدوق و امامزاده هادی که مربوط به چند قرن گذشته هستند، اغلب آثار باقی‌مانده در حد فاصل ۱۳۷۰-۱۳۱۰ ساخته شده‌اند. این آرامگاه‌ها دارای الگوهای متنوعی در معماری و تزئینات هستند و ساختار متمایز آنها نشان‌دهنده دوره‌های مختلف ساخت و ساز از اواخر دوره قاجار (ابنیه آجری با گل‌اندازه‌ها، آزارها و هره‌چینی‌ها) تا دوره پهلوی دوم (ابنیه بتنی-فلزی به سبک مدرن) است.

سنگ قبرها نیز به سه شکل مقابر منفرد، آرامگاه‌های خانوادگی روباز و اتاقک‌های تدفینی قابل رده‌بندی است. حضور تکنیک‌های مختلف سنگ‌بری و حکاکی، آرایه‌های متنوع و فرم‌های گوناگون از ویژگی بارز این یادمان‌هاست.

تصویر ۷. گستردگی گورستان‌های درون شهری تهران در وضعیت امروزی. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۸. گورستان ابن بابويه و وضعیت توسعه کالبدی آن در دوره معاصر. مأخذ: نگارندگان.

سبب مسیحی بودن گورستان و مجاز بودن ساخت تندیس، سردیس و آثار هنرمندانه است، سبب شده تا بتوان گورستان آرامنه دولاب را به عنوان موزه‌ای روباز از آثار هنری در نظر گرفت (تصویر ۱۱).

بررسی تطبیقی سنگ قبرها نشان می‌دهد که یادمان‌های قدیمی‌تر عمدتاً به شیوه رمانسک و نئوکلاسیک ساخته شده و نمونه‌های متأخرتر به شیوه مدرن گرایش پیدا کرده است. **جدول ۱ و ۲** جمع‌بندی نتایج میدانی گورستان‌های مورد مطالعه را نشان می‌دهند.

دسته‌بندی، کدگذاری و آنالیز داده‌ها

به منظور دستیابی به داده‌هایی که بتواند به پرسش‌های پژوهش پاسخ دهد، ضمن شناخت تاریخی نمونه‌های مطالعاتی، ساختارهای کالبدی و فراکالبدی این گورستان‌ها با بهره‌گیری از رویکرد تفسیری-تحلیلی، مورد آنالیز قرار گرفت و کلیه پارادایم‌های موجود در آنها به روش مشاهده مستقیم ثبت شد. در جهت تکمیل نتایج مشاهدات میدانی، داده‌های به‌دست‌آمده با اسناد مکتوب و یا دیگر مطالعات موجود مورد هم‌سنجی قرار گرفت. این داده‌ها براساس کدگذاری سه مرحله‌ای باز، محوری و انتخابی به‌طور متناوب مورد بازبینی و پالایش قرار گرفت و براساس تشابهات و سنخیت ماهیت آنها در فرایندی استقرایی، مجموعه‌ای از داده‌های مشابه حول یک مفهوم ساماندهی شد. در گام بعدی، مفاهیمی که معانی مشترکی را در خود داشتند در قالب مقوله‌ها که سطح انتزاعی‌تری نسبت به مفاهیم اولیه دارند، سازماندهی و در نهایت مقوله‌هایی که بار معنایی و محتوایی‌شان از قرابت بیشتری برخوردار بود، ذیل طبقه ویژه‌ای قرار داده شدند. براساس تحلیل داده‌های حاصل از مطالعات میدانی و اعتبارسنجی آنها، تعداد ۴۸ کد اولیه شناسایی و پس از پالایش، به ۲۲ مفهوم، ۶ مقوله و ۲ طبقه تبدیل شدند. خلاصه طبقات، مقوله‌ها و مفاهیم اصلی در **جدول ۳** ارائه شد.

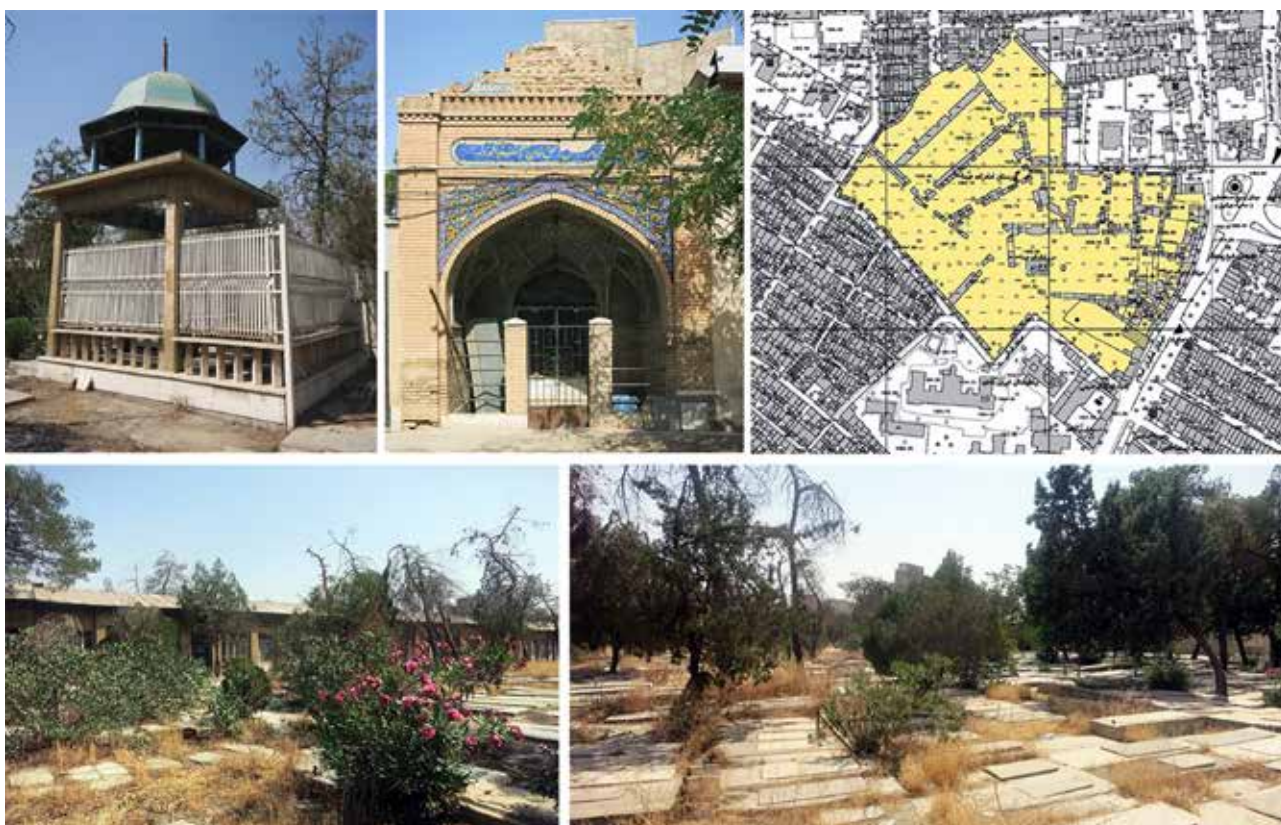
پارادایم‌های بیرونی؛ مجموعه‌ای از عوامل شکل‌گیری گورستان‌ها به شمار می‌روند که به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم بر ساختار عرصه تدفینی تأثیرگذارند. این پارادایم‌ها در سه مقوله کلان شامل بستر استقرار گورستان، بافت محیط پیرامون آن و ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی طبقه‌بندی می‌شوند. پارادایم‌های بیرونی، محصول ارتباط سه‌گانه‌ای است که از یک‌سو به واسطه ساختار جغرافیایی، ژئولوژیک (زمین‌شناسی)، توپوگرافی بستر، زمینه شکل‌گیری گورستان را فراهم آورده و از سوی دیگر به‌واسطه حضور انسان و نقش او در تغییر ساختار فضایی-کالبدی و محیطی بستر و ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و دینی-

حدود ۴۳۰۰ مترمربع است. جدای از مستحذات گورستان که شامل سردر وردی، خانقاه، آرامگاه‌های خانوادگی، یادمان‌ها و ... است، عرصه باغ-گورستان از صدها سنگ قبر با فرم‌های متنوع پوشیده شده و بی‌تردید سنگ‌نبشته‌ها و نقوش آن در حکم سند مکتوب تاریخ معاصر ایران است. آرامگاه‌ها، به شیوه معماری مرسوم در دوره پهلوی، اتاقک‌های ساده با نماهای آجری هستند که با قاب‌بندی ساده یا کاشی‌کاری شده تزئین شده‌اند. با رواج مدرنیسم در دوره دوم پهلوی، ساخت آرامگاه‌ها تحول یافت که نمود این تأثیرگذاری فزاینده را می‌توان در آرامگاه روح‌الله خالقی، ملک‌الشعرا بهار و رهی معیری مشاهده کرد. اگرچه اغلب سنگ قبرها به سنت مرسوم در کشور به‌صورت مسطح بر روی محل تدفین نصب شده، اما کثرت سنگ‌های یادمانی و تنوع قبور تندیس‌گرا، این گورستان را آشکارا به یکی از رمانتیک‌ترین عرصه‌های تدفینی کشور و مکانی هویت‌مند در شهر تهران مبدل ساخته است (تصویر ۱۰).

• گورستان آرامنه

گورستان آرامنه دولاب، یکی از باارزش‌ترین عرصه‌های تاریخی تهران و نمونه‌ای ارزنده از مناظر فرهنگی تدفینی است که در نزدیکی دروازه دولاب قرار دارد. عرصه گورستان با مساحتی در حدود ۸ هکتار دارای پنج عرصه مجزا برای آرامنه کاتولیک، آرامنه گریگوری، ارتدوکس‌ها، آشوریان و مسیحیان کاتولیک است. بنا به نوشته «اعتمادالسلطنه» در کتاب «مرآه‌البلدان» در سال ۱۱۳۷ ه.ق. آرامنه سنگ‌تراش اصفهانی به دستور کریم‌خان زند، به تهران منتقل و در محله دولاب ساکن شدند. بر همین اساس می‌توان تاریخ اولیه احداث گورستان را به ۱۱۴۰-۱۱۳۷ ه.ق. یعنی حدود ۳۰۰ سال پیش ارجاع داد.

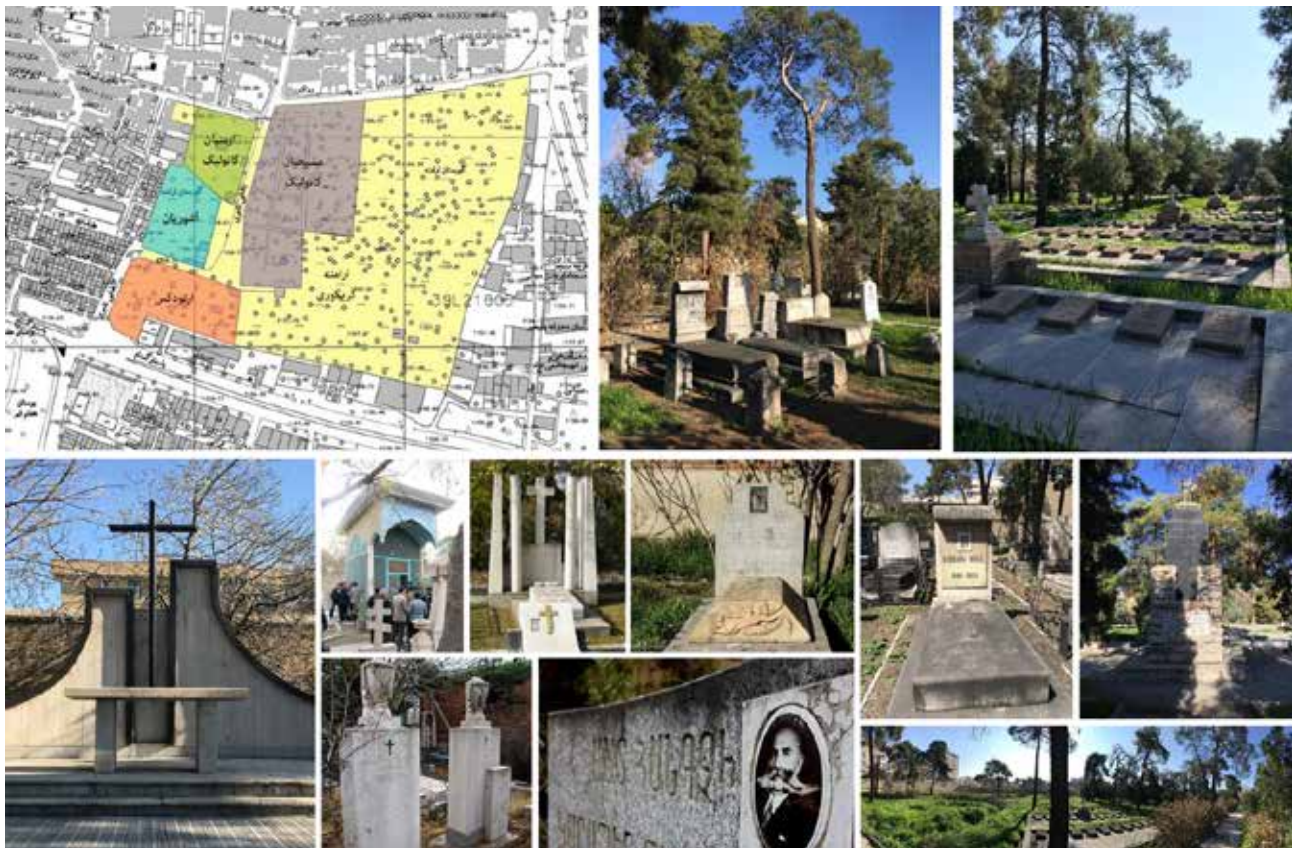
در پی نیاز به توسعه گورستان در دوره قاجار و پهلوی، به تدریج زمین‌های اطراف شامل باغ وثوق‌الدوله خریداری شد و عرصه گورستان گسترش یافت. در سال ۱۸۵۵ م. برابر با ۱۲۷۱ ه.ق. با مرگ ارنست کلوکه، پزشک جوان ناصرالدین‌شاه، وی نیز در محله دولاب و در مجاورت گورستان آرامنه دفن شد. در سال ۱۹۴۲ م. برابر با سال ۱۳۱۱ ه.ش. در پی بازگشت مهاجران لهستانی از سیبری به اروپا و مرگ اغلب آنها در طی سفر، سفارت لهستان، زمین وسیعی را در جوار گورستان دولاب خریداری و به عرصه آن الحاق نمود. مساحت گورستان در خلال سال‌های ۱۹۶۳-۱۹۴۳ م. توسط الحاقاتی که به‌وسیله آرامنه کاتولیک و آشوریان انجام شد، توسعه یافت. بررسی وضعیت طبیعی و اکولوژیکی گورستان نشان‌دهنده حاکمیت ساختار باغ-گورستان بر مجموعه است. ویژگی منحصر به فرد این عرصه تدفینی، گورهای حجمی و انبوه یادمان‌ها و تندیس‌های هنرمندانه است. این ساختار ویژه که عمدتاً به

تصویر ۹. گورستان امامزاده عبداله شهرری و وضعیت عمومی منظر آن. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۰. بالا: موقعیت گورستان ظهیرالدوله و روند توسعه آن در دوره معاصر، پایین: وضعیت عمومی منظر گورستان. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۱. گورستان آرامنه دولاب و وضعیت عمومی حاکم بر آن. مأخذ: نگارندگان.

که گورستان‌ها، مجموعه‌ای از عناصر کالبدی و فراکالبدی هستند که با ادغام با یکدیگر، ساختار ویژه و منحصر به فرد عرصه‌های تدفینی را به وجود آورده‌اند. مطابق آنچه گفته شد، اکنون می‌توان به جمع‌بندی مفهوم گورستان تاریخی پرداخت و تعریف روشنی از آن ارائه نمود. بر اساس این تعریف، گورستان‌های تاریخی، به مثابه گونه‌ای ویژه از مناظر فرهنگی، عرصه‌هایی تدفینی نشانه‌دار شده با قدمت بیش از ۱۰۰ سال هستند که دارای محدوده مشخص و دوره‌های توسعه و گسترش باشند. ویژگی بارز این محوطه‌های تاریخی، ارتباط ساختاری محیط پیرامون و چیدمان درونی آنهاست که در منظرپردازی‌های طبیعی و انسان‌ساخت گورستان تجلی یافته و با نظام مشخصی از یادمان‌ها، تندیس‌ها، موتیف‌ها و نشانه‌های انتزاعی غنی می‌شوند. این گورستان‌ها، عمدتاً از جنبه‌های مختلف دینی-مذهبی، فرهنگی-اجتماعی و یادمانی برخوردارند و به واسطه دفن اصحاب دین و مشاهیر ادبی، فرهنگی، علمی، سیاسی، اجتماعی و هنری جامعه مورد احترام شهروندان یک سکونتگاه (در مقیاس محلی، شهری، منطقه‌ای و سرزمینی)، و یا به سبب ویژگی‌های خاص کالبدی-منظری، محل رجوع جوامع انسانی هستند.

مذهبی وی بازتاب‌دهنده وجه انسانی اوست. پارادایم‌های درونی؛ مجموعه‌ای از عوامل شکل‌گیری گورستان‌ها به شمار می‌روند که تحت تأثیر عوامل انسانی به صورت مستقیم در ساختار عرصه تدفینی و ادراک ما از آن مؤثرند. این پارادایم‌ها که عمدتاً وجوه ملموس و قابل شناخت گورستان‌ها را تشکیل می‌دهند، در سه مقوله ساختارهای تاریخی، کالبدی و منظرین گورستان قابل بررسی است.

یافته‌ها

آنالیز گورستان‌های تاریخی شهر تهران به‌طور عام و بررسی نمونه‌های مطالعاتی به‌طور خاص، مؤید دوقطبی انسان-محیط در شکل‌گیری ساختار کالبدی مناظر تدفینی سکونتگاه‌های انسانی است، به‌گونه‌ای که محیط با تمام اجزای استاتیک و دینامیک خود در قالب بستر، زمینه تبلور وجوه اساطیری، اعتقادی، فرهنگی-مذهبی، نشانه‌شناختی و زیبایی‌شناسی انسان و شوق او برای جاودانگی است. در این میان، اگرچه انسان -در مقام مؤلف، مخاطب و متن- نقش کنشگر اصلی را ایفا می‌کند، اما گذر زمان، سهم عوامل محیطی را در شکل‌دهی به منظر گورستان، افزایش می‌دهد. تحلیل مفاهیم ارائه‌شده در **جدول ۳** نشان می‌دهد

جدول ۱. اطلاعات شناختی نمونه های مطالعاتی. ماخذ: نگارندگان.

گورستان	ظهیرالدوله	ارامنه دولاب	ابن بابویه	امامزاده عبدالله (ع)
موقعیت	شمال تهران در منطقه شمیرانات، محله تجریش، خیابان ظهیرالدوله	جنوب شرقی تهران، منطقه ۱۴، محله دولاب	منطقه ۲۰، شهرری، بزرگراه آوینی، خ ابن بابویه	منطقه ۲۰، شهرری، خ عروجی، کوچه امامزاده عبدالله
وضعیت بافت	بافت شهری فشرده و متراکم	بافت شهری فشرده و متراکم	بافت شهری فشرده و متراکم	بافت شهری نیمه متراکم
تاریخ شکل گیری	اگرچه تاریخ این گورستان به تدفین ظهیرالدوله در اوایل دوره پهلوی اول ارجاع داده شده است، اما گورستان، بنیانی قاجاری دارد.	تاریخ اولیه احداث گورستان به ۱۱۴۰-۱۱۳۷ ه ق به اجبار کریم خان جهت سکونت ارامنه اصفهان در این محله باز می گردد.	بقعه شیخ صدوق متعلق به دوره فتحعلی شاهی است که در دوره ناصری هم زمان با توسعه گورستان تجدید بنا شده است.	از نظر قدمت، هسته اولیه بقعه مربوط به دوره صفوی است، اما بنای فعلی امامزاده در دوره قاجار ساخته شده است.
دوره بندی توسعه	دارای دو دوره توسعه است.	دارای دوره های متعدد توسعه است و در حال حاضر گورستان دارای ۵ عرصه مجزا است	حداقل سه دوره توسعه در طی ۶۰ سال گذشته قابل شناسایی است.	حداقل چهار دوره توسعه در گورستان قابل تشخیص است.
وضعیت تدفین	آخرین تدفین در سال ۱۳۵۹ ه.ش صورت گرفته است.	تدفین در این گورستان برای اقلیت های دینی ادامه دارد.	از سال ۱۳۷۴ ش. تدفین در گورستان تنها با اجازه نامه رسمی برای صاحبان قبر امکان پذیر است.	از سال ۱۳۷۳ ش. تدفین در گورستان تنها با اجازه نامه رسمی برای صاحبان قبر امکان پذیر است.
مساحت	۴۳۰۰ مترمربع با کشیدگی غربی- شرقی	۸۱۲۵۰ مترمربع (۸،۱ هکتار)	۱۴ هکتار با کشیدگی راستای شمال شرقی- جنوب غربی	حدود ۱۰ هکتار با ساختار دوزنقه ای شکل
عناصر معماری	وجود دیوار پیرامونی با یک ورودی، اتاقک های تدفینی آجری با کاشیکاری هفت رنگ دوره پهلوی اول، بناهای یادمانی مدرن (پهلوی دوم)، تکیه و ...	وجود حصار پیرامونی و حصار درونی برای تفکیک عرصه های داخلی، کلیسا و اتاقک های تدفینی، سنگ قبرهای منقوش، یادمان ها و ...	وجود حصار و زرده و ورودی های متعدد (دو ورودی اصلی و چهار ورودی فرعی)، کفسازی های متنوع، وجود اتاقک های تدفینی، یادمان های معماری و ابنیه معاصر و ...	استقرار آرامگاه های خانوادگی پیرامون حیاط های یازده گانه، ابنیه تدفینی قاجاری و پهلوی اول با بدنه های آجری و تزئینات کاشیکاری، بناهای مدرن پهلوی دوم و ...
پوشش گیاهی	پوشش گیاهی انبوه با درختان چنار، افاقیا، نارون، سرو، زبان گنجشک و خرمالو و ...	پوشش گیاهی انبوه با درختان چنار، افاقیا، نارون، سرو، زبان گنجشک و خرمالو و ...	عرصه سبز گورستان دارای پوشش گیاهی متنوعی بوده و درختان کاج، افاقیا، نارون، زبان گنجشک و عرعر در آن دیده می شود.	پوشش گیاهی قابل توجه با درختان افرا، نارون، زبان گنجشک، کاج تهرانی، افاقیا و توت و ...
آرایه های تزئینی	یادمان های بارز، ساختمان های مدرنیستی، سنگ قبرهای تزئینی و کار شده	وجود سنگ قبرها، تندیس ها و یادمان های منقوش، اتاقک های تدفینی مزین به کاشیکاری و سطوح حجاری شده	آرامگاه شیخ صدوق، وجود اتاقک های تدفینی قاجاری و پهلوی و بهره گیری از سنگ های یادمانی بارز و حجاری شده	آرامگاه امامزاده عبدالله، اتاقک های تدفینی، یادمان های مدرنیستی و قاجاری، سنگ قبرهای تزئینی و منقوش
وضعیت ثبت	ثبت ملی در تاریخ ۷۷/۰۲/۰۱	ثبت ملی به شماره ۲۶۸۸ در تاریخ ۷۹/۰۳/۱۷	ثبت بقعه به شماره ۱۸۱۶ در تاریخ ۷۵/۱۰/۱۵	ثبت بقعه به شماره ۳۸۹۲ در تاریخ ۷۸/۰۷/۱۳

جدول ۲. مقایسه تطبیقی نمونه‌های مطالعاتی. مأخذ: نگارندگان.

ویژگی	وضعیت	ظهیرالدوله	ارامنه دولاب	امامزاده عبدالله	ابن بابویه
موقعیت استقرار	درون شهری مجاورت شهر روستایی طبیعی	•	•	•	•
وسعت محوطه تدفینی	بسیار بزرگ (بیش از ۱۰ هکتار) بزرگ (۵-۱۰ هکتار) متوسط (۲-۵) کوچک (۱-۲ هکتار) بسیار کوچک (زیر ۱ هکتار)	•	•	•	•
حوزه نفوذ	فراسرزیمینی سرزمینی منطقه‌ای ناحیه‌ای شهری	•	•	•	•
توپوگرافی	عوارض گسترده عوارض متوسط نسبتاً مسطح مسطح	•	•	•	•
مورفولوژی بافت پیرامون	متراکم نیمه متراکم گشوده و باز	•	•	•	•
وضعیت تدفین	توقف تدفین تداوم تدفین	•	•	•	•
ساختارهای معماری	حصار و دروازه آرامگاه‌های خانوادگی ابنیه مذهبی ابنیه خدماتی	•	•	•	•
ساختار کالبدی	دارای استخوان بندی کالبدی ارگانیک و فاقد ساختار	•	•	•	•

ادامه جدول ۲.

ویژگی	وضعیت	ظهیرالدوله	ارامنه دولاب	امامزاده عبدالله	ابن بابویه
دوره‌بندی توسعه	دارای دوره‌های متعدد توسعه کمتر از سه دوره توسعه فاقد توسعه	•	•	•	•
الگوی گسترش	ارگانیک و خودتوسعه‌ای نیمه ارگانیک طراحی شده	•	•	•	•
نوع قبور	سنگ مزار افقی سنگ افراشت صندوقه‌ای محرابی تندیس‌وار	•	•	•	•
تراکم قبور	متراکم نیمه متراکم پراکنده	•	•	•	•
نشانه‌شناسی قبور	نقوش گیاهی نقوش جانوری نقوش هندسی صور انسانی کتیبه‌های خطی نقوش نمادین ابزارآلات	•	•	•	•
پوشش گیاهی	تراکم درخت و لگوم پراکندگی درختان و تراکم لگوم تراکم لگوم و درختان اندک خشک و فاقد پوشش گیاهی	•	•	•	•
وضعیت کارکردی	زیارت آرامگاه و بقعه زیارت آرامگاه مشاهیر زیارت آرامگاه‌های خانوادگی انجام مراسم فرهنگی و مذهبی گردشگری فرهنگی	•	•	•	•

جدول ۳. فهرست طبقات، مقوله‌ها و مفاهیم اصلی مستخرج از کدگذاری محوری. ماخذ: نگارندگان.

طبقه	مقوله‌ها	مفاهیم
پارادایم‌های بیرونی	بستر	مشخصات جغرافیایی و اقلیمی بستر (اطلاعات پایه مربوط به ویژگی‌های اقلیمی) زمین‌شناسی بستر (بررسی ساختار زمین‌شناسی، پهنه‌بندی زلزله و...) توپوگرافی بستر (شیب عمومی سایت) مورفولوژی بستر (ریخت‌شناسی و وضعیت دانه‌بندی بافت پیرامون گورستان)
	بافت	ساختار فضایی-کالبدی بافت پیرامون گورستان دسترسی‌ها و وضعیت ترافیکی (شبکه‌بندی معابر و نظام ترافیک اطراف گورستان) عناصر محیطی و همجواری‌های گورستان کاربری‌های پیرامون گورستان
پارادایم‌های درونی	ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی	نظام دین و تفکرات مذهبی (نگرش دینی و تأثیرات آن بر شکل‌گیری گورستان ساخت فرهنگی و اجتماعی ساکنان (آداب و رسوم فرهنگی و نظام اجتماعی) نظام‌های اقتصادی مؤثر بر شکل‌گیری گورستان و ... مالکیت گورستان و نظام مدیریتی آن (در دوره تاریخی و معاصر) مالکیت سنگ قبرها
	تاریخ	تاریخ شکل‌گیری گورستان وجوه تاریخی مؤثر در شکل‌گیری نخستین تدفین و وجه تسمیه گورستان دوره‌بندی توسعه و گسترش
پارادایم‌های درونی	کالبد	عرصه گورستان ساختار فیزیکی (کالبدی) چیدمان و طرح‌بندی عمومی گورستان (بلوگ‌بندی‌ها، مسیرها، راهروها و دیدروهای عمومی) ساختارهای معماری (حصار، نرده، دروازه ورودی، ابنیه مذهبی، ابنیه خدماتی، اتاقک‌های تدفینی و ...) قبور، سنگ افراشته‌ها، یادمان‌ها و ...
	منظر	ساختار منظرین (دید و منظر، خط آسمان و ...) عناصر گیاهی (پوشش لگوم، درختان و درختچه‌ها و ...)

بحث و مقایسه نتایج پژوهش

پژوهش حاضر کوشیده است تا با مطالعه ادبیات موجود در زمینه گورستان‌های تاریخی در دو سطح بین‌المللی و ملی، ضمن دسته‌بندی تلاش‌های علمی متخصصان و پژوهشگران این حوزه مطالعاتی، به تصویر روشنی از مفهوم گورستان تاریخی دست یابد. تمرکز پژوهشگران بر گورستان‌های تاریخی شهر تهران و مقایسه تطبیقی ساختار تاریخی، منظری و کالبدی آنها به منظور درک ماهیت و چیستی این عرصه‌های تاریخی، گام مهم پژوهش حاضر است که در مطالعات پیشین صورت نگرفته است. تأکید بر ماهیت منظرین گورستان‌ها و آنالیز آنها به مثابه مناظر فرهنگی نشانه‌دار شده، تأکید بر ساختار مصنوع این عرصه‌های تدفینی است. از همین رو، می‌توان پژوهش حاضر را در تداوم مطالعات پیشین، گامی به سوی بسترسازی فرهنگی جهت حفاظت از گورستان‌های تاریخی کشور دانست. وجه دیگر پژوهش صورت گرفته، ماهیت داده‌بنیاد آن است که

برخلاف اغلب مطالعات موجود، سعی دارد با بهره‌گرفتن از رویکرد تئوری زمینه‌ای ضمن توسعه روش‌های تحقیق در حوزه منظر و حفاظت، داده‌های خود را از محیط واقعی دریافت و با تحلیل محتوا و کدگذاری آنها، به ساخت تئوری خود اقدام کند.

نتیجه‌گیری

بررسی گورستان‌های تاریخی ایران و مقایسه تطبیقی آنها نشان می‌دهد این گورستان‌ها به مثابه مناظر فرهنگی تداوم‌یافته، بخشی از ساختارهای تاریخی سکونتگاه‌های انسانی هستند که تحت تأثیر عوامل انسانی و محیطی شکل گرفته‌اند. نتیجه این مطالعات که با کاربست رویکرد نظریه زمینه‌ای (داده‌بنیاد) در قالب نظریه «پارادایم‌های مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی ایران» ارائه شده است، بیانگر حضور پارادایم‌های درونی و بیرونی و رابطه شش‌گانه بستر، بافت، تاریخ، کالبد، منظر و ساختارهای

فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی به عنوان عوامل اصلی پیدایش و توسعه گورستان‌های تاریخی است. بررسی عوامل شکل‌دهنده به گورستان‌های تاریخی، نشان‌دهنده رابطه بنیادین بستر و بافت محیط، اعتقادات دینی و فرهنگی، عوامل تاریخی و نیروی تأثیرگذار عوامل انسانی در ساماندهی کالبد و منظر عرصه طبیعی با بهره‌گیری از عناصر طبیعی و مفاهیم هنری و معمارانه و نظام معینی از نشانه‌های کالبدی و فراکالبدی است. رابطه ایجادشده به سبب هم‌افزایی، مفهومی گسترده‌تر و عمیق‌تر از جمع ساده ارزش‌های معمارانه این محیط‌های تاریخی و طبیعی است. وجود نظام نشانه‌ها و باورهای اسطوره‌ای، دینی و مذهبی از یک‌سو و حضور عناصر معمارانه (آرامگاه‌های خانوادگی، یادمان‌ها، سنگ‌قبرها و ...) از سوی دیگر که با گذر زمان، رنگ و بویی تاریخی به خود گرفته‌اند، مفهوم تاریخی-فرهنگی را وارد محیط طبیعی می‌نماید. با افزودن صفت تاریخی و توجه به فرایند تخریب بطئی این آثار، بستر طبیعی از چنان کیفیتی برخوردار می‌شود که می‌توان از آن به مثابه مناظر فرهنگی یاد کرد. این گورستان‌ها، عمدتاً از جنبه‌های مختلف دینی-مذهبی، فرهنگی-اجتماعی و یادمانی برخوردارند و به‌واسطه دفن اصحاب دین و مشاهیر ادبی، فرهنگی، علمی، سیاسی، اجتماعی و هنری جامعه مورد احترام شهروندان یک سکونتگاه (در مقیاس محلی، شهری، منطقه‌ای و سرزمینی) و یا به سبب ویژگی‌های خاص کالبدی-منظری، محل رجوع جوامع انسانی هستند.

پی‌نوشت‌ها

۱. Grounded Theory
۲. Lloyd Warner
۳. July Rugg
۴. Budell

فهرست منابع

- آریس، فیلیپ. (۱۳۹۲). تاریخ مرگ (ترجمه محمد جواد عبداللهی). تهران: نشر علم.
- استراس، آنسلم و کوربین، جولیت. (۱۳۹۰). اصول روش تحقیق کیفی، نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها (ترجمه بیوک محمدی). تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بانی‌مسعود. (۱۳۹۰). معماری معاصر ایران. تهران: انتشارات هنر معماری قرن.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۰). هویت شهر؛ نگاهی به هویت شهر تهران. تهران: مؤسسه نشر شهر.
- پارساپژوه، سپیده. (۱۳۸۸). گورستان از ابتدا تاکنون، مروری اجمالی بر تاریخچه تدفین. فصلنامه ایرانشهر، ۴(۱۳)،

- ۳۱-۲۴.
- پارسی، فرامرز. (۱۳۸۶). محیط‌های تاریخی طبیعی؛ مفهومی نو در مرمت. مجله هفت شهر، (۱۲)، ۷۸-۸۲.
- پارسی، فرامرز. (۱۳۹۱). مصاحبه نگارنده با فرامرز پارسی.
- حائری و همکاران (۱۳۸۴). طرح ساماندهی گورستان‌های تاریخی، متبرکه و متروکه تهران، مجلد ۸۲-۱، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حائری، محمدرضا. (۱۳۸۵). شناخت گورستان‌های تاریخی شهر تهران. تهران: سازمان بهشت زهرا.
- دو ماهنامه معمار. (۱۳۸۹). ویژه‌نامه مرگ. شماره ۶۳.
- رضایی، مهدی. (۱۳۸۳). آفرینش و مرگ در اساطیر. تهران: انتشارات اساطیر.
- سازمان بهشت زهرا. (۱۳۸۱). مجموعه گزارش‌هایی از گورستان‌های تاریخی تهران.
- سازمان زیباسازی شهرداری تهران. (۱۳۹۵). سند راهبردی توسعه پایدار گورستان‌های تاریخی منطقه ۱۴. تهران: سازمان زیباسازی شهرداری تهران.
- عقابی، محمد مهدی. (۱۳۷۸). آرامگاه‌های ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- فیضی، محسن و رزاقی اصل، سینا. (۱۳۸۸). گورستان‌ها به مثابه مناظر فرهنگی. فصلنامه ایرانشهر، ۴(۱۳)، ۲۴-۲۰.
- قهرمانی، یونس (۱۳۹۴). طرح ساماندهی گورستان ظهیرالدوله، پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.
- کرمی، فریدون. (۱۳۹۲). معرفی و تحلیل مفاهیم نقوش سنگ مزارهای تاریخی منطقه گوران کرمانشاه، پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.
- کریمان، حسین. (۱۳۴۵). ری باستان (جلد اول). تهران: نشر انجمن آثار ملی.
- مجموعه تاریخی، فرهنگی و مذهبی تخت فولاد. (۱۳۸۵). طرح ساماندهی گورستان تخت فولاد (دفتر فنی).
- منصوری، کاوه و مسعود، محمد. (۱۳۹۴). تبیین جایگاه گورستان‌های تاریخی به مثابه مناظر فرهنگی. مجله بوم، (۳).
- منصوریان، یزدان. (۱۳۸۶). گراند تئوری: نظریه‌سازی استقرایی براساس داده‌های واقعی. فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی.
- مهندسان مشاور عمارت خورشید. (۱۳۸۹). طرح احیا و ساماندهی حریم منظری گورستان تاریخی ابن‌بابویه. تهران.
- مهندسین مشاور فربوم شهرپارس. (۱۳۹۴). طرح ساماندهی گورستان دارالسلام شیراز.
- مهندسین مشاور سازواره نو. (۱۳۸۰). مطالعات پژوهشی گورستان ظهیرالدوله تهران.
- وزیری‌زاده، علیرضا. (۱۳۸۸). سیر تحول گورستان‌های تاریخی شهر تهران. فصلنامه ایرانشهر، ۴(۱۳)، ۷۲-۶۴.
- Berg, Sh. P. (1992). Approaches to Landscape Preservation. Treatment at Mount Auburn Cemetery, *APT Bulletin*, 24 (3/4), 52-58.

- Colvin, H. (1991). *Architecture and the Afterlife*. New Haven: Yale University Press.
- Curl, J. S. (1993). *A Celebration of Death*. London: Bats ford.
- Curl, J. S. (1999). *Oxford Dictionary of Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Curl, J. S. (2001). *Kensal Green Cemetery: the Origins and Development of the General Cemetery of All Souls*. Kensal Green, London, 1824-2001, London: Phillimore.
- Darnall, M. (1983). The American Cemetery as Picturesque Landscape: Bellefontaine, St. Louis. *Winterthur Portfolio*, 18(4), 249-269.
- Francis, D. (2008). Cemeteries as cultural landscapes. *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 8(2), 222-227.
- Francis, D., Kelleher, L. & Neophytou, G. (2003). *the Secret Cemetery*. Oxford: Berg.
- King, G. K. (2004). *Michigan Historic Cemetery Preservation Manual*. Michigan: Michigan State Historic Preservation Office.
- Kolbuszewski, J. (1995). Cemeteries as a text of culture. In O. Czerner & I. Juskiewicz (Eds.), *Cemetery art*. Wroclaw: ICOMOS.
- Meyer, R. (1997). Cemeteries. In G. Goreham (Ed.), *Encyclopedia of rural America*. Oxford: ABCCLio.
- Meyer, R. E. (Ed.) (1992). *Cemeteries and Grave markers: Voices of American Culture*. Logan, Utah: Utah State University Press.
- Meyer, R. E. (Ed.) (1993). *Ethnicity and the American Cemetery, Bowling Green*. OH: Bowling Green State University Popular Press.
- Miller, D. Sh. & Rivera, J. D. (2006). The Cemetery and the Creation of Place. *Space and Culture*, (9), 334-351.
- Reimers, E. (1999). Death and identity: graves and funerals as cultural communication. *Mortality*, 4(2), 147-166.
- Rugg, J. (1998). The emergence of a new burial form: cemetery development in the first half of the nineteenth century. In M. COX (Ed.), *Grave matters: a history of burial 1700- 1850*. York: Council for British Archaeology.
- Rugg, J. (2010). Defining the place of burial: What makes a cemetery a cemetery? *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 5(3), 259-275.
- Taylor, T. (2000). *Beyond the Grave*. Alton: Whitechapel Productions Press.
- Warner, W. L. (1959). *The living and the dead: a study of the symbolic life of Americans*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Worpole, K. (2003). *Last landscapes: the architecture of the cemetery in the West*. London: Reaktion.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

منصوری، کاهه؛ مسعود، محمد و ایزدی، محمد سعید. (۱۳۹۸). شناخت عوامل مؤثر بر شکل‌گیری گورستان‌های تاریخی (با تأکید بر گورستان‌های تاریخی شهر تهران). *باغ نظر*, ۱۶ (۷۵): ۳۲-۱۵.

DOI: 10.22034/bagh.2019.59571.2708

URL: http://www.bagh-sj.com/article_92108.html

